

zacijelo... njihov najvažniji podvig” (str. 264).

S obzirom na to da je autorov popularnoznanstveni stil izrazito pristupačan, ovu zanimljivu knjigu možemo preporučiti širem čitateljstvu, ali posebice studentima i predavačima društveno-humanističkih usmjerenja, jer upućuje na važnost borbe za ideje usmjerene na ostvarenje pravednijeg društva. U tom smislu Bradatan započinje knjigu riječima Simone Weil: “Smrt je nešto najdragocjenije što je dano čovjeku. Stoga je najveće bezboštvo ne znati je iskoristiti. Umrijeti loše.”

*Leonida Pavlović
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Recenzija

**Andreas Reckwitz
Das Ende der Illusion.
Politik, Ökonomie und Kultur
in der Spätmoderne**

Suhrkamp, Berlin, 2019., 305 str.

Njemački sociolog Andreas Reckwitz postao je svjetski poznat zahvaljujući svojoj knjizi *Die Gesellschaft der Singularitäten. Zum Strukturwandel der Moderne*. Knjiga je prevedena na nekoliko jezika, a dobila je i nagradu uglednog sajma knjiga u Leipzigu. Dojam je ostavila autorova sposobnost da pokaže kako se pomoću analize

kulture može dati jasna slika suvremenog društva i politike. Danas u Njemačkoj gotovo i nema političke rasprave u kojoj se ne spomenu Reckwitzove teze. U toj je zemlji njegov utjecaj ravan onom koji su ostavila dva politologa, Fukuyama svojim *Krajem povijesti* i Huntington svojim *Sukobom civilizacija*. Knjiga *Das Ende der Illusion* već je prevedena na mnoge jezike. Zahvaljujući sjajnoj analizi društvenih promjena Reckwitz ujedno izvrsno tumači i suvremena politička zbivanja. Osobito je zanimljivo njegovo tumačenje društvenih vrijednosti nove srednje klase. Radi se o klasi koja određuje središnje vrijednosti suvremenih zapadnih društava te čini jezgru birača zelenih stranaka. Hrvatskim čitateljicama i čitateljima knjiga može biti odlična osnova za bolje razumijevanje današnjih kulturalnih sukoba i političkog pokreta “Možemo”.

Knjigu čini pet poglavlja. U prvom poglavlju, “Kulturkonflikte als Kampf um die Kultur: Hyperkultur und Kulturessenzialismus”, tematizira se sukob kultura. Odmah treba istaknuti da, suprotno od Huntingtona, Reckwitz smatra da se taj sukob zapravo događa unutar zapadnih društava, a ne između Istoka i Zapada. Smatra da su se u tim društvima oblikovala dva međusobno suprotstavljena društvena i politička bloka čiji se sukob temelji na odnosu prema dva tipa kulture. Na jednoj se strani nalazi izrazito individualistička i kozmopolitska kultura utemeljena na ideji o neponovljivosti i posebnosti svakog pojedinca; taj tip kulture Reckwitz je nazvao “hiperkultura”. Njoj je suprotstavljen “kulturni esencijalizam”, tip kulture u kojem se naglašava pripadnost pojedinca zajednici, a središnjom vrlinom smatra se

sposobnost pojedinca da se prilagodi društvu. Reckwitz smatra da svaki od navedenih tipova kulture ima svoje društvene predstavnike. Društveni nositelj "hiperkulture" je urbana "nova srednja klasa", a "kulturnog esencijalizma" ruralna, "stara srednja klasa". Na taj način Reckwitz na velika vrata, izrazito uspješno, u raspravu vraća pomalo zaboravljen pojam klase.

Svoju teoriju klasa Reckwitz donosi u drugom poglavlju, "Von der nivellierten Klassengesellschaft zur Drei-Klassen-Gesellschaft: neue Mittelklasse, alte Mittelklasse, prekäre Klasse", polazeći od teza Pierre Bourdieua te smatrajući da su klase istovremeno kulturalne, ekonomske i političke tvorbe. Autor napominje da nije marksist, nego da svoje shvaćanje izvodi iz teorije Maxa Webera i Georga Simmela. Riječ je o sociolozima koji smatraju da je ključna odlika klase njezin stil života. Reckwitz pokazuje izvrsno poznavanje suvremenih društvenih teorija prikazujući analize Ralfa Dahrendorfa, Ronalda Ingleharta, Didiera Eribona, Branka Milanovića, Thomasa Pikettya, Gerharda Schulzea, Wolfganga Merkela itd. Znakovito je da naglašava kako je tvrdnja Ulricha Becka o novom društvu bez klasa, u kojem se svatko uspinje na društvenoj ljestvici, zapravo potpuno pogrešna. No ni sama Reckwitzova teorija nije uvijek do kraja konzekventna. Naime, iako je naglasio da se njegova klasna teorija razlikuje od Marxove, pokazalo se da ju ipak ne može izvesti bez analize značajki materijalne proizvodnje, pa je morao istaknuti kako je do oblikovanja nove srednje klase došlo zbog velikih promjena u materijalnom procesu proizvodnje. Napominje da je od 1980-ih godina došlo do velikog rasta sektora usluga i pada udjela industrijske proizvodnje

u nacionalnom dohotku, a to je dovelo do novog tipa ekonomskog poretka koji je nazvao "kognitivni kapitalizam". Štoviše, zaključuje da su strukturalne ekonomske promjene uzrok promjena vladajućih društvenih vrijednosti. Pozivajući se na sociološka istraživanja i uz pomoć kritičke analize diskursa, uvjerljivo je pokazao da je danas središnja društvena vrijednost postala ideja samoostvarenja pojedinca te da je njezin društveni nositelj nova srednja klasa. Tvrdi da ta klasa smatra da je svaki pojedinac jedinstven i da svojim stilom života stalno treba dokazivati svoju posebnost. To čini osobitim stilom odijevanja, prehranom, sportom, glazbom, listom stranih zemalja koje je posjetio, obrazovnim ustanovama koje pohađa, načinom življenja itd. Istovremeno je potisnuta ideja uklapanja individue u društvenu cjelinu, koja je dominirala razdobljem "industrijskog kapitalizma". Štoviše, smatra da se sve više širi tendencija da se svi međuljudski odnosi svedu na odnos kupca i pružatelja usluga, mušterije i trgovca. Naglašava da se takav stav njeguje od malih nogu. Djecu nove srednje klase od malena se podučava da su zapravo kupci usluga – odgajateljica, učiteljica, liječnica itd. – a u toj ideologiji "kupac je uvijek u pravu", što potiče trajno nezadovoljstvo pruženim uslugama. Tu je, kako pokazuju psihologijska istraživanja, Reckwitzova analiza nedvojbeno oštra i točna. Tim više je šteta što nije otišla i dalje i propitala stav nove srednje klase prema državi. Bilo bi zanimljivo vidjeti njegovu analizu depolitizacije u novom liberalizmu. No i bez toga je njegova teorija nove klase izrazito zanimljiva i točna. To su mu priznali i njezini pripadnici, koji, poput Roberta Habecka, vođe njemačkih "zelenih", hvale njegovu knjigu. To poka-

zuje kako njemački urbani milje ima potrebu sebi objasniti vlastiti društveni položaj.

Autor primjećuje da je u središtu novih političkih sukoba zapravo borba za “kulturalnu hegemoniju” ističući da vrijednosti nove srednje klase prevladavaju u središnjoj političkoj struji, kod stranaka desnog i lijevog centra te kod “zelenih”. Na drugoj strani političkog spektra jest srdžba rezignirane stare srednje klase čije se vrijednosti drže prevladanima, čak zaostalima. U povijest odlaze teški rad, disciplina, jasna hijerarhija, zavlačajnost, a u prvom su planu kozmopolitizam, individualizam i ideja rodnih prava. U tom sukobu, kao zaštitnici stare srednje klase, javljaju se radikalni desničari i poneki s lijevice. U Njemačkoj prve predstavlja “Alternativa za Njemačku”, a druge dio lijevice okupljen oko Sahre Wagenknecht. Na sasvim suprotnoj političkoj strani nalaze se “zeleni”. Reckwitz također primjećuje da se novi politički sukob odvija u središtu društva. Naime, na oba socijalna pola, na onom izrazito siromašnom i na onom izrazito bogatom, izgubio se interes za aktivnim sudjelovanjem u politici: kod “prekarne klase” zato što njezine pripadnice i pripadnici smatraju da se ionako ništa ne može promijeniti, a kod najbogatijih zato što drže da pomoću kontrole nad ekonomijom kontroliraju politiku. Ta klasa vidi da aktualni proces depolitizacije i tvrdnje kako “nema alternative” jer moramo slijediti odluke stručnjaka pogoduju njezinim financijskim interesima. Istovremeno se trudi pokazati kako svijet nastoji učiniti boljim. Reckwitz napominje da se to najbolje vidi u javnim nastupima Gatesa i Buffeta.

Reckwitz također pokazuje da novo vrijeme “kasne moderne” potiskuje “muške vrline” stare klase, a preferira “ženske

vrline” nove klase. Naime, tjelesna snaga, hrabrost i vojnička spremnost nisu više tako važne, odnosno važnije postaju vještine nove srednje klase poput dobrog komuniciranja, emocionalne kompetencije i marljivog rada na vlastitoj ljepoti i prestižu. U “kasnoj moderni” ili “kognitivnom kapitalizmu” promijenila se društvena uloga žene, pa žena gubi na prestižu ako je samo domaćica i majka. Štoviše, žene nove srednje klase takvu društvenu ulogu smatraju ugrožavanjem svojeg identiteta.

Na kraju poglavlja Reckwitz se upustio u prognozu budućih političkih zbivanja. Smatra da će promjene u političkom poretku ovisiti o ishodu sukoba između starih i novih društvenih vrijednosti, stare i nove srednje klase. Nije mu promaknula ni pobuna dijela stare srednje klase, čija srdžba sve više jača desne populističke stranke. No iako jasno vidi da se sukobi zaoštavaju, nada se da bi se mogli ublažiti novom vrstom liberalne ideologije. Nazvao ju je “integrirajući liberalizam”. Tu je Reckwitz nedorečen. Nije uspio oblikovati političku teoriju, ne nudi nove kategorije, ne predlaže promjene političkih institucija, nego zagovara neku vrstu društvenog pomirenja, pa je njegov “integrirajući liberalizam” sveden na psihologiziranje.

U trećem poglavlju, “Jenseits der Industriegesellschaft: Polarisierter Postindustrialismus und kognitiv-kultureller Kapitalismus”, raščlanjene su glavne strukturalne ekonomske značajke “kasne moderne”. Smatra da se globalni kapitalizam od 1980-ih strukturalno promijenio, ali da ga društvene znanosti i dalje pokušavaju objasniti pomoću starih kategorija izgrađenih radi analize industrijskog društva. Dakle, ističe kako nova društvena teorija zahtijeva izgradnju novih pojmo-

va. No istovremeno pomirljivo tvrdi da prevlast starih pojmova zapravo ne iznenađuje, jer su slike i pojmovi industrijske moderne duboko ukorijenjeni u kulturalnu i političku povijest Zapada. U dokazivanju te teze upućuje na sjajnu sliku industrijske moderne prikazanu u filmu Charliea Chaplina "Modern Times". U tom filmu Chaplin je rad prikazao kao rutinsku aktivnost masa, kao fizički napor koji se treba uložiti da bi se preživjelo u velikim tvornicama. Te slike su, prema autoru, još uvijek snažno prisutne u našoj kulturi i zbog toga se ne primjećuje da su vremena industrije zapravo prošla. Njih je zamijenio novi tip "postindustrijske" kapitalističke proizvodnje. Reckwitz ga je prikazao raščlanjujući njegovu kognitivnu i kulturalnu dimenziju te ističući da su u novoj "kognitivnoj ekonomiji" investicije prvenstveno usmjerene na ljudski kapital, na izume, na izgradnju komunikacijskih mreža i na elektronsko prikupljanje i pohranu podataka. U "kognitivnom kapitalizmu" glavni proizvodi moraju imati dodanu, "kulturalnu vrijednost". Kulturalna, simbolična vrijednost proizvoda danas je često čak i važnija od njegove upotrebne vrijednosti. Naime, samo ta vrsta vrijednosti omogućuje kupcu da pokaže da je poseban. Sljedeća značajka "kognitivno-kulturalne" ekonomije jest razvoj novih proizvoda koji su složeniji nego u "industrijskoj" ekonomiji, ali nakon što se proizvod izradi, njegova je serijska proizvodnja jeftinija. To potiče koncentraciju proizvodnje u sve manjem broju multinacionalnih kompanija, pa je i društvena i politička moć korporacija sve veća. Navedene je promjene Reckwitz odlično prikazao pomoću nekoliko preglednih tablica. Na kraju poglavlja povezo je strukturalne ekonomske promjene s pro-

mjenama društvene strukture i zaključio da taj novi, kognitivni kapitalizam "blista zahvaljujući emocionalnoj zavodljivosti svijeta svojih proizvoda, ali istovremeno... potiče ekstremnu asimetriju prihoda između tržišnih dobitnika i gubitnika", jer na tržištu "kognitivnog kapitalizma" pobjednik uzima sve.

U četvrtom poglavlju "Erschöpfte Selbstverwirklichung: Das spätmoderne Individuum und die Paradoxien seiner Emotionskultur" tematiziraju se emocionalne značajke pojedinca u "kasnoj modernoj". Riječ je o izrazito zanimljivom prikazu povijesti odnosa društva prema javnom iskazivanju osjećaja, nekoj vrsti društvene povijesti emocija. I u toj analizi Reckwitz jasno naglašava razliku između moderne i kasne moderne. Istaknuo je kako se u razdoblju moderne smatralo poželjnim da se emocije javno ne pokazuju, da se bude suzdržan i da se osjećaji drže za sebe. Danas, u kasnoj modernoj, sasvim suprotno, osjećaje se ne smije skrivati, nego se trebaju javno pokazivati, a uspjeh pojedinca mjeri se količinom pozitivnih emocija koje može iskazati. Osjećaji postaju nepovredivi, iznad utemeljenja na činjenicama, pri čemu se na taj način zapravo potpuno onemogućuje rasprava. Reckwitz napominje kako su razvoju kulture nove senzibilitnosti pridonijele društvene mreže. Sreća i uspjeh u životu postali su neraskidivo povezani, a potvrda uspjeha treba se dobiti na društvenim mrežama gdje se pomoću objava o putovanjima, sportskim uspjesima, rođendanima, egzotičnim jelima, novoj odjeći itd. trebaju pokazati pozitivne emocije. Reckwitz je pokazao kako taj "terror sreće" pojedinca čini nezadovoljnim, jer nitko ne može odgovoriti "duhu vremena" i neprekidno biti sretan. Spomenuti

unutarnji emocionalni sukob suvremenog pojedinca vrlo je uspješno prikazao upućujući na duhovna stanja likova iz nekoliko poznatih filmova. Na taj je način pokazao kako pojedinac svoju posebnost njeguje na dvostruk način: reklamiranjem samoga sebe na društvenim mrežama i stalnim naporom na koji ga tjera imperativ samoostvarenja. Reckwitz zaključuje da neprekidno uspoređivanje s drugima, koje se stalno potiče nizom tobožnjih mjerenja, anketa, ocjenjivanja, ne pridonosi povećanoj produktivnosti i zadovoljstvu, nego samo izaziva zavist i strah od neuspjeha.

U petom i posljednjem poglavlju, "Die Krise des Liberalismus und die Suche nach dem neuen politischen Paradigma: Vom apertistischen zum einbettenden Liberalismus", Reckwitz nastoji ukazati na uzroke desno-populističke pobune protiv liberalizma. Ona se ne može valjano protumačiti samo pomoću klasične podjele desno-lijeva, nego odgovor treba tražiti u strukturalnim ekonomskim i društvenim promjenama. Ističe da je fenomen stvaranja nove srednje klase i neoliberalne ideologije uzrokovan strukturalnim uzrocima. Zbog toga je, rekli bismo, politička teorija "posjedničkog individualizma" zamijenjena teorijom "narcističkog individualizma". U toj kulturi novog individualizma vrijednosti i stil života nove srednje klase potisnule su vrijednosti i stil života stare srednje klase. Autor smatra da je to središnji izvor suvremenih političkih sukoba te ističe da se radi o konfliktima u kojima se više energije troši na borbu oko rodnih i seksualnih prava nego na pitanja socijalne i zdravstvene zaštite. Pokazuje kako su takve teme društvenih sporova uzrokovane potrebom nove srednje klase da postane kulturni hegemon. Kao dokaz navodi sve

rašireniju kulturu otkazivanja koja pokazuje da će se sukobi i dalje zaoštravati. No, iako je kritičan i vidi uzroke problema, Reckwitz ne zagovara radikalne promjene. On smatra kako se sukob može prevladati pomoću koncepta "integrirajućeg liberalizma" koji bi trebao oblikovati nove oblike integrirajućih kolektivnih identiteta u kojima bi se spojile vrijednosti nove i stare srednje klase. Takav zahtjev traži novo strukturiranje društva i politike, neki novi tip demokracije, ali ne pruža jasne odgovore. Rješenja koja nudi nisu na razini izgrađene društvene i političke teorije. Stoga čitamo o tomu da "treba pokušati podnijeti proturječja", da se treba pokušati odmaknuti od "vlastitih emocija" i da treba "graditi trajne odnose solidarnosti". No, nije li bit sociološke analize da ukaže na poželjne promjene u društvu, a ne u psihi pojedinca? Dakle, kada nudi rješenja, Reckwitzova analiza gubi snagu jer ne propituje temelje političkog poretka, nego je potpuno usredotočena na unutarnju logiku društvenog miljea nove srednje klase. Zbog toga je njegov "integrirajući liberalizam" više projekcija dobre volje pomoću koje treba svladati društvene sukobe nego izgrađena politička teorija.

Ipak, njegovu knjigu treba čitati više kao analizu društva nego kao analizu politike. Uostalom, demokracija je uvijek u krizi, a konflikt je njezin sastavni dio. Zato treba istaknuti da je Reckwitzova knjiga izvrsna sociologijska analiza strukture suvremenoga zapadnog društva. Uspio je pokazati kako je društvena teorija mnogo više od analize društvene strukture. Radi se o analizi strukturne dinamike gospodarstva, potrošnje, obrazovanja, tehnike te kulturnih promjena, a to je izvrsno učinjeno. Uspješno su sintetizirani uvidi ekonomske soci-

ologije, političke sociologije, tehnološke sociologije, kulturne sociologije, obrazovne sociologije. Na taj su način ne samo uspješno protumačene društvene promjene nego je i objašnjen svekoliki kontekst tih promjena. Pritom Reckwitz ne pada na razinu empirizma koji, opterećen tablicama i mjerenjima, gubi iz vida cjelinu, već izvrsno rabi empirijske podatke i stalno se pita kojom se teorijom mogu “otključati”. Svjestan je da svaka teorija podrazumijeva

sažimanje empirijske složenosti, što njemu uspijeva, te ukazuje na društveni subjekt današnjeg doba, urbanu i kozmopolitsku novu srednju klasu koja poput građanstva u 19. stoljeću određuje ključne vrijednosti suvremenih zapadnih društava. Na kraju treba zaključiti da je Reckwitz napisao klasičan rad, ključan za razumijevanje suvremenog društva, a samim time i suvremene politike. Stoga se nadamo da će knjiga uskoro biti prevedena i na hrvatski jezik.

*Tihomir Cipek
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*